

Balázs Judit

A növekedés korlátai: afrikai gazdasági viszonyok a 19. században¹

A Szaharától délre eső afrikai országok gazdaságának jellemzésekor a legáltalánosabban megragadható fogalom a gazdasági elmaradottság. Az elmaradottság, mint relatív fogalom ugyanakkor azt is sugallja, hogy ezek az országok az egyetemes történelmi fejlődés útján visszamaradtak, időt és tempót veszítettek, s így megrekedtek a növekedés általános menetének egy korábbi, alacsonyabb szakaszában.

Az összehasonlítás ugyanakkor feltételezi egy fejlettebb világ létét, amihez mérve ítéljük meg az elmaradottságot. Ha folytatjuk a gondolat-sort, óhatatlanul vetődik fel egy további kérdés, mik voltak azok a gazdasági mozgatóerők, melyek a világ egyik részén relatív gyors fejlődést, míg a másik részén lemaradást, stagnálást, sőt pusztulást idéztek elő. Milyenek voltak azok a kapcsolatok, amelyek a fejlődő és a lemaradó világot összefűzték, s vajon nem itt keresendő a lemaradás egyik igen lényeges oka?

Közismertek azok a mozgatórugók, okok, melyek a fejlett világ, s így Európa előretörését eredményezték a 15. és 19. század közötti időszakban. S mi okozta ugyanebben az időben Afrika stagnálását, és miért vált éppen ebben a korszakban az Európa és Afrika vezető államait elválasztó kulturális rés széles szakadékká, miért követte ezt a villámgyors és teljes gyarmati hódítás, s miért tekintették, s miért tekinthették az európaiak az afrikaiakat „primitív” és „kultúra nélküli” embereknek, akik képtelenek saját civilizáció létrehozására.

¹ A szerző Magyar László emlékülésen elhangzott előadása.

Afrikát a fejlett világgal, Európával, történelme folyamán számos igen lényeges, sőt a fejlődésére determináló szál kötötte össze. Ezek a kapcsolatok, a két kultúra találkozása azonban a mérleget mindig egyik oldalra billentette, s igen lényeges szerepet játszott abban, hogy a társadalmi-gazdasági formációk csak lassú fejlődés árán, súlyos megtorpanásokon, hosszú stagnáló periódusokon keresztül jutottak el a 20. század küszöbére.

De a hosszú stagnálás, sőt hanyatlás időszakai után éppen az a korszak, mely Magyar László² afrikai tartózkodásához kapcsolódik, és érlelt olyan változásokat melyek a térség gazdaságában egy hosszú, romboló időszak végét jelentették, anélkül, hogy egy új felfelé ívelő rendszer csiréit kitermelték volna. A 19. század közepe hozzávetőlegesen a végét jelentette a rabszolgatermelő társadalom, a rabszolga-kereskedelemre épített gazdaságnak, mely évszázadokon keresztül meghatározta a térség létét, behatárolta a fejlődését, s végső soron önmaga pusztulását okozta.

S miután a térség gazdaságnak fejlődése döntően összefonódott a rabszolga-kereskedelem alakulásával – sokkal nagyobb mértékben, mint Afrika keleti partjain – így a gazdasági viszonyok bemutatása is alapvetően a rabszolga-kereskedelemre és annak következményeire összpontosít.

A 15. század közepe táján elkezdődött rabszolga-kereskedelem fojtogató gazdasági hatásai igen sokrétűk voltak. Nyilvánvaló és egyenes következményeként megnyomorította a gazdaságot a munkaerő elszívása, a legerősebb, munkavégzés szempontjából legértékesebb férfiak és nők elhurcolása, akik munkája otthon növelte volna a gazdaságot. A

² **Magyar László** (1818) magyar származású kutató és felfedező. A kalabári uralkodó által finanszírozott utazásaiban valósult meg az első és nagyon sokáig az egyetlen afrikai-európai közös vállalkozás a fekete kontinens feltárására és tudományos megismerésére. Magyar László 1849-ben érkezett a benguelai fennsíkon elterülő Bihé királyság területére. Az uralkodó családjába történő beházasodás révén belülről figyelhette meg az őt befogadó nép társadalmát, szokásait és mindennapi életét.

rabszolgák exportjával az afrikai államok saját legértékesebb tőkéjüket, a humán tőkét exportálták, anélkül, hogy ettől bármiféle kamatozó hasznot vagy gazdasági rendszerük expanzióját remélhették volna.

Ebben a tekintetben a rabszolga-export merőben különbözött a 19. századi Európa elszegényedett népességének többé-kevésbé kényszerű kivándorlásától. Azok a milliók ugyanis, akik ebben az időszakban elhagyták Nagy-Britanniát, bekapcsolódhattak a felfelé ívelő kapitalizmus fő áramlatába, s ezzel sok tekintetben hasznot hajtottak egykori hazájuknak. Az afrikai rabszolgák azonban kizárólag uraik jólétét gyarapíthatták, olyan gazdagságot növeltek, mely soha nem áramlott vissza Afrikába. Az afrikai kereskedők kétségtelenül kaptak fizetséget az eladott rabszolgákért, de az ellenérték szigorúan „nem produktív” jellegű volt. A csere feltételei eleve meggátolták azt a fajta tőkefelhalmozást, amely megvethette volna egy fejlettebb gazdaság alapjait. A királyok, a legfőbb kereskedők csak csecsebecsét és fegyvereket halmoztak fel „tőke” gyanánt.

Ilyen körülmények között az uralkodó csoportok meggazdagodása nem járhatott hasonló előnyökkel az egész nép számára. Jól mutatja ezt a foglyokért cserélt áruk listája, amelyen szinte kivétel nélkül mindig luxuscikkek, vagy fegyverek szerepeltek. E kereskedelemben az évszázadok folyamán alapjában véve semmi sem változott vagy fejlődött, kivéve a „kereskedelmi feltételeket”: a foglyok, mint cseretárgyak olcsóbbá vagy drágábbá váltak, a tengerentúli kereslet ingadozása szerint. Nagy általánosságban azonban értékük az évek múlásával egyre növekedett.³

³ 1776-ban Proyart abbé feljegyezte, hogy „Makriota rabszolga” (aki kétségtelenül ladino, tehát háztartási munkában jártas és ezért viszonylag drágán vásárolt rabszolga lehetett) „harminc darabba” került. E darabokat különféleképpen számították, felét textíliák tették ki, például karton, pamutszövet, batik; a negyedrészt „két puska, két hordó lőpor, két zsák ólom puskagolyó, két kard, és két tucat közönséges hüvelyes kés”; végül a maradék „öt bödön holland áruból, négy hordó pálínkából és tíz füzér üveggyöngyből” állott. Basil Davidson: *A fekete anya*. Budapest, 1965. 371. old.

A növekedés azonban nem jelentett minőségi változást, s a rabszolga-kereskedelem szinte egész időszakában az afrikai üzletfél semmi olyan áruhoz nem jutott, mely elősegítette volna hazájának magasabb gazdasági vagy társadalmi fokra való emelését.

Éppen ellenkezőleg: Kongóban még azok is elszegényedtek, akik kezükben tartották a rabszolga-kereskedelmet. S nemcsak azért történt így, mert megszámlálhatatlanul sok ezer egészséges férfit és nőt szállítottak a tengerentúlra, sem pedig azért, mert az értük vásárolt áruk többnyire csak háborús vagy fényűzési célokra szolgáltak. A rabszolga-kereskedelem mindezeken túlmenően tönkretette ezekben az országokban a hagyományos közigazgatást, s az ősi tradicionális rendszeren alapuló társadalmakat.

Az elszegényedés nyomon követhető az évek során. Következmenyei azonban még a Kongóban megtelepedett európaiakat is sújtották, hiszen végzetesen összekötötték sorsukat a rabszolga-kereskedelemmel, és nemigen foglalkoztak más vagyonszerzési lehetőségekkel. Hamarosan bekövetkezett az elkerülhetetlen. Luanda henye és elpuhult telepesei a múltó évek során hanyatlani kezdtek, mígnem a hajdani hírnévnek és gazdagságnak a 19. század elejére már csak az emléke maradt.⁴

S valójában a hanyatlás felgyorsulását a kereskedelem jellege okozta: ugyanis míg egyik oldalon szüntelenül növekedett a rabszolgák iránti kereslet⁵, a másikon pedig ez találkozott az afrikai törzsfőnökök mo-

4 Duffy, J. Portuguese Africa, 1959

5 A rabszolga-kereskedelem elsősorban Angola területéről, a Kongó torkolatvidékéről, Guinea partjairól szedte áldozatait. A mintegy négy évszázadon áttartó rabszolga-kereskedelem során a 18. században annyi rabszolgát hurcoltak el, mint a két megelőző században összesen. Számukra vonatkozóan némiképpen eltérnek az adatok. Egyedül Luanda és Benguela területéről 1680 és a törvényes rabszolga-kereskedelem 1836-ban történt lezárulásáig 2 millió ember hajóztak be a tengerentúlra, s az azt követő években pedig rengeteg embert szállítottak el illegálisan. Basil Davidson: op. cit. 373. old.

nopóliummá fejlődött szükségleteivel az európai áruk, elsősorban lőfegyverek iránt.

Az afrikai főnöki rendszer kudarca az, hogy nem tudott ellenállni a rabszolga-kereskedelem kísértésének, és nem látta előre ennek jövőbeni végzetes következményeit – ebben rejlik valójában Afrikának Európával szembeni sorsdöntő gyengesége.

Az elhurcolt rabszolgák seregei azonban már társadalmi méretű embervesztéssé nőttek, s az amúgy sem sűrűn lakott területek elnéptelenedéséhez vezetett. Milyen veszteségeket szenvedett Afrika az elnéptelenedés folytán? A rabszolga-kereskedelem átka nemcsak azokat a partvidékeket és tengermellékhez közeli fekvő területeket sújtotta, melyekről már beszéltünk, hanem fokozatosan terjedt át Afrika belső területeire is. És mégis úgy tűnik, hogy nem igazán az elnéptelenedés volt a tengerentúli rabszolga-kereskedelem legsúlyosabb következménye. Ha ugyanis a gyarmatosítás kora előtti Európával fenntartott kapcsolatot – tehát a rabszolga-kereskedelmet – az afrikai történelem egyik összetevőjének tekintjük, úgy a rendkívül hátrányos következményekkel járt a társadalom szerkezetének alakulása szempontjából.

Gazdasági szempontból azonban ennél is jóval súlyosabb volt a helyzet. Ma még nem bizonyítható be kétségtelenül, hogy az Európával 1450 és 1850 között fenntartott kapcsolatok okozták a gazdasági stagnálást, vagy hogy ez a pangás 1650 körül, tehát a rabszolga-kereskedelem túlsúlyra jutásakor öltött veszesebb arányokat. Hiszen még az emberkereskedelem nagy fellendülése után is szöttek-fontak az

5 millióra becsülik az Angolából és 20 millióra Fekete Afrikából elhurcolt rabszolgákat. A brutális rabszolga-kereskedelem áldozatainak száma azonban ennél jóval nagyobb, hiszen a rabszolgavadászat vagy a hosszú szállítás embertelen körülményei között megszámlálhatatlanul – egyes források szerint a rabszolgáknak csupán egynegyede érkezett meg a „rendeltetési helyére” – pusztultak az elfogottak. Thea Büttner: *Geschichte Afrikas. Von den Anfängen bis zur Gegenwart.* Akademie Verlag, Berlin 1976. 170. old.

afrikaiak, olvasztottak és kovácsoltak fémeket, megművelték a földeket, és végezték a mindennapi élet sokrétű munkálatait.

A mezőgazdaság meg egyenesen profitált is az európai kapcsolatból, mert a Dél-Amerikából érkező hajók új és hasznos növényeket hoztak, s ezek a termények később nagy jelentőségre tettek szert Afrika életében.⁶

Az élelmiszer helyzet kétségkívül javult, de egy alárendelt tényező volt abban az összetett kapcsolatrendszerben, ami Afrikának gazdasági tekintetben visszafordíthatatlan rombolást okozott.

Nagyjából a 17. század második felétől kezdődően az afrikai exportra termelés, igen kevés kivétellel, monokultúrává lett: szinte kizárólag rabszolgákat szállítottak a külföldi piacokra. Ez éppolyan biztosan megfojtotta a tengerpart és a tengerpart közelében fekvő területek gazdasági fejlődését, mint ahogyan – ugyanabban az időben – Európában a fogyasztási javak fokozott exportra termelése mérhetetlen előnyt biztosított az európai hajós nemzetek gazdasági fejlődésének.

Igaz, ahol a városok megszilárdultak, ott áttértek a pénzgazdálkodásra, a tőkés megtakarításra és beruházásra. Ez történt a transz-szaharai kereskedelmet lebonyolító nyugat-szudáni nagy városközpontokban, de talán még ennél is kézzelfoghatóbban nyilvánult meg ez a folyamata a kelet-afrikai partvidék középkori városaiban, amelyek szoros kapcsolatba álltak Indiával és Arábiával. Ez a fejlődés azonban csak ott mehetett végbe, ahol a rabszolga-kereskedelem nem vált a kereskedelem domináns tényezőjévé. A Kongó torkolatánál, Angolában kialakult „üzletlátszó” viszony részleges kivételétől eltekintve, az európai kapcsolat sehol sem eredményezett egy ilyen típusú fejlődést, mert mindekelőtt és mindenekfelett a rabszolga-kereskedelemre alapult.

⁶ A kukorica, manióka, ananász és számos más értékes termény ekkor honosodott meg Afrikában.

A rabszolgák iránti egyre sürgetőbb kereslet következtében a helyi iparok összezsugorodtak vagy teljesen megszűntek. Ahol az egyetlen könnyen értékesíthető termék maga termelő volt, ott a háziiparnak meg a kézműiparnak nem sok talaja maradt, növekedésről pedig szó sem lehetett. A guineai partvidéken előállított kiváló minőségű kelmét kiszorította az olcsó európai vászonáru. Holott a kelmekészítés olyan viszonylag hosszú hagyományokra tekintett vissza, hogy már a 16. század elejéről ismertek beszámolók, miszerint a portugálok felvásárolták, és Európába szállították a szöveteket. Különösen Benin volt messze földről híres textíliáiról. A 19. század közepére azonban a benini textilipar is elveszítette jelentőségét, noha ugyanebben az időben még virágzott és növekedett a textilipar az észak-nigériai Kanoban, melynek gazdasági rendszere kívül esett a tengerentúli rabszolga-kereskedelem közvetlen hatáskörén, s ahol a szárazföldi rabszolga-kereskedelem sem jutott soha túlsúlyra.

Dahomey textiliparának is az lett a sorsa, mint Beninének, bár még a 18. század végéről származó írás tanúsága szerint Dahomeyban „mind a mai napig igen tetszetős és tartós pamutszöveteket készítenek. Fesztékeik nagyon jól állják a mosást, különösen kékítőik, amelyek egyenesen páratlanok. E szövetek kiváló minőségét bizonyítja az is, hogy egyáltalán fenntarthatták magukat az olcsó európai és indiai pamutárak áradatában.”

Míg a helyi iparok sorra tönkrementek, a főnökök és a helyi kereskedők megszédtek magukat a rabszolga-kereskedelmen. Ez azonban nem vezetett a gazdaság anyagi alapjainak megerősödéséhez, az új kereskedelmi vagyon csak a kérést szolgálta, vagy parazita módon felélték.

A delta kereskedelem fénykorának „tőkefelhalmozása” valójában jóvátehetetlenül megpecsételte Afrika ezen régiójának gazdasági sorsát. A rendszer hosszú távon nemcsak stagnálásra de pusztulásra, volt ítélve. De a saját korlátain belül a rendszer szilárdnak bizonyult, a korlátok

nem engedtek utat egy olyan gazdasági fejlődésnek, amely módszeres beruházásokat vont volna maga után. A rabszolga-kereskedelem újra, meg újra megszilárdította ezeket a korlátokat azáltal, hogy a királyok és a legnagyobb kereskedők hatalmát növelte, az elnéptelenedés pedig elszívta azt a népesedési nyomást és politikai elégedetlenséget, amely másutt termékenyítőleg hatott a gazdasági fejlődésre.

A belső korlátokkal körülbástyázott rendszer megváltoztatása így csak kívülről jövő erők segítségével történhetett meg. A rabszolga-kereskedelemnek angol és francia részről történő eltörlése egybeesett a tőkés világ új, magasabb fejlettségi fázisba átnövésével, az új imperializmus, a hódításra éhes rendszer kiteljesedésével. Az európaiak most már nem érték be a korábbi szövetség, sőt társas viszonyal, uralkodni akartak.

Az ipari Európa óhatatlanul diadalmaskodott a nem iparosodott Afrika felett. A rabszolga-kereskedelem, a felszámolását követő válság, a gyarmati hódítás, mind egy hosszan tartó folyamat mozzanatai voltak, melyek során alapvetően a rabszolga-kereskedelemből kiinduló egészen sajátos rendszer kapcsolta össze Afrikát Európával és nyitotta meg az utat Afrika történetének újabb szomorú fejezete, a gyarmati rendszer kiteljesedése előtt.

Irodalomjegyzék

1. Balázs Dénes (szerk.): Magyar utazók lexikona. Panoráma. Budapest. 1993.
2. Baker Anne: Rabszolgák földjén. Panoráma. 1987.
3. Büttner Thea: Geschichte Afrikas. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Teil I. Akademie Verlag. Berlin. 1976.
4. Davidson Basil: Az újra felfedezett ősi Afrika. gondolat. 1965.
5. Gáthy Vera (szerk.): Átalakulások. Társadalmi tendenciák a harmadik világban. Kossuth könyvkiadó. 1989.
6. Zaslavsky Claudia: Afrika számol. Gondolat. 1984.

